

УДК 376.015.3.46

Н.С. Гаврилова,
О.Б. Белова

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ РІЗНИХ ВИДІВ АГРЕСІЇ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ ТА З НОРМАЛЬНИМ ПСИХІЧНИМ РОЗВИТКОМ

У статті подано результати дослідження стану сформованості різних видів агресії у молодших школярів з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком, особливості моделювання ними у свідомості типів поведінки, усвідомлення власних переживань та їхньої поведінки у життєвих ситуаціях.

Ключові слова: стан агресії, модель поведінки, вид агресії, підвид агресії.

В статті представлено результати дослідження особливостей розвитку різних видів агресії у молодших школярів з порушеннями мовлення та дітей з нормальним психічним та фізичним розвитком, специфіку моделювання ними типів поведінки, якість усвідомлення власних переживань, а також їх поведінку в життєвих ситуаціях.

Ключевые слова: состояние агрессии, модель поведения, вид агрессии, подвид агрессии.

Як показують наукові дослідження вчених (А. Бандури, К. Бютнера, Р. Берона, Д. Ричардсона, Л. Виготського, Д. Ельконіна, С. Завражина, О. Запорожця, О. Леонтьєва, Р. Уолтерса та ін.), наявність агресії у поведінці дитини завжди створює великі труднощі при взаємодії з нею. Агресію у дітей з нормальним мовленням вивчали як зарубіжні так і відчужені науковці (А. Адлер, А. Бандура, О. Бовть, Л. Божович, К. Бютнер, Л. Виготський, Д. Ельконін, С. Завражин, О. Запорожець, Н. Левитов, О. Леонтьєв, А. Реан, Д. Ричардсон, З. Фрейд, І. Фурманов та інші).

Емоційний стан дітей з порушеним слухом був предметом вивчення Т. Григор'єва, М. Нудельман, В. Петшак, з вадами зору Л. Григор'євої, А. Каплан, А. Літвак, Є. Синьової, Г. Якуніної та ін., з розумовою відсталістю – І. Беха, І. Бгажнокової, О. Вержиховської, О. Гаврилова, Д. Ісаєва, О. Коломійцевої, М. Матвєєвої, В. Синьова, С. Федоренко, О. Хохліної, та ін. Вище названі науковці зазначали, що емоційний фон, у більшості дітей, з вадами розвитку є порушеним. У них переважають такі негативні риси характеру як: роздратованість, агресивність, підвищена збудливість, пасивність, озлобленість, плаксивість та ін., причинами яких є як зовнішні так внутрішні фактори.

Серед дітей з порушеним мовленнєвим розвитком (ПМР) найбільш

дослідженими є емоції у дітей з заїканням (Л. Беляковою, В. Ковшиковим, А. Кузьміною, С. Мироною, В. Рождествінською, В. Селівьорстовим та іншими) та при вадах голосу (О. Алмазовою, С. Коноплястою, О. Орловою, Л. Гончарук та іншими). Вчені зазначали, що у більшості з них переважає тривожно-недовірливий характер, схильність до депресій, пасивно-захисні і захисно-агресивні реакції, збудливість, втомлюваність, плаксивість, упертість.

У інших дітей з ПМР фонетичним недорозвиненням мовлення (ФНМ), фонетико-фонематичним недорозвиненням мовлення (ФФНМ), нерізко вираженим загальним недорозвиненням мовлення (ЗНМ)) особливості емоцій, в цілому та агресії, зокрема, не були предметом спеціального вивчення. Хоча багато вітчизняних та радянських науковців які досліджували ці категорії дітей (Л. Бессонова, Л. Волокова, Н. Гаврилова, С. Конопляста, Е. Мастюкова, М. Поваляева, Є. Соботович, В. Тарасун, В. Тищенко, Т. Філічова, Н. Чередніченко, М. Шеремет, А. Ястребовата ін.) зазначали, що вади мовлення можуть впливати на процес розвитку у дитини емоційно-вольової сфери, набуваючи, при цьому, певної закономірної симптоматики.

Відповідно, проблема природи виникнення і причини, що обумовлюють виникнення агресії у молодших школярів з вадами мовлення, засоби її регуляції та запобігання все ще залишається недостатньо дослідженою у психолого-педагогічній науці, що і обумовило наш науковий інтерес.

Для вивчення агресії у молодших школярів з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком нами було визначено чотири етапи для проведення наукового експерименту. На першому етапі - були обрані та адаптовані проєктивні малюнкові методики, що дозволило вивчити стан агресії у молодших школярів. Проведено вузько спеціалізовану їх модернізацію, в результаті чого було визначено лише ті ознаки, які характеризували наявність у дітей агресії. У подальшому, за результатами аналізу наукових джерел (Вульфа, М. Друзкевич, С. Кауфмана, Л. Кормана, М. Люшера, К. Маховера, В. Хьюлса та інші) було проведено симптоматичний аналіз і виділено види (саморегулюючий, скритий та поведінковий) та підвиди (контролюючий, змагальний, захисний, депресивний, фізичний) агресії.

На другому етапі для дослідження типів поведінки, які найбільше моделюють у своїй свідомості молодші школярі, нами було створено та апробовано нову "Сюжетно-ситуативно-ілюстровану" модифіковану методику. Їх формування відбувалося на основі аналізу наукових праць науковців, що вивчали агресивні реакції за фрустрацією (С. Розенцвейнг), афективно-динамічною, вербальною та поведінковою направленістю (І. Фурманов), формою (А. Басс і А. Даркі) та типізацією (О. Романов) [2, 3, 4, 5]. Були також, враховані особливості вищої нервової діяльності молодших школярів, з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком це - здатність ними краще сприймати наочний кольорово-ілюстрований методичний матеріал, ніж словесне сприймання особистісних опитувальників (Г. Люблінська, А. Селецький О. Трошин,

Е. Жуліна, О. Усанова, Ю. Гаркуш). Тому, ведучим засобом діагностики агресії, у цій методиці є наочність, яка основана на ідеях малюнквого матеріалу С. Розенцвейнга та Р. Темл, М. Доркі, В. Амен.

Таким чином у малюнках нами було представлено поведінкові моделі, які були демонстрували три види агресії: саморегулюючу, скриту, і поведінкову. Нами також було передбачено, що саморегулюючий вид агресії може включати в себе контролюючий та змагальний підвиди агресії, у свою чергу, скритий вид агресії поділений на захисний та депресивний, а поведінковий - на демонстративний та фізичний підвиди агресії[1, 2, 4, 5]. Аналіз результатів здійснювався з урахуванням вибраної дитиною моделі поведінки.

На третьому етапі було сформовано методику для дослідження усвідомлення дитиною своєї агресії. На основі аналізу науково-методичної літератури було визначено, що для дослідження неусвідомленого рівня прояву дитячої агресії, було розроблено науковцями (Р. Бернса, Дж Бука, Вульфа, М. Друзкевич, С. Кауфмана, Л. Кормана, М. Люшера, К. Махопера, С.Розенцвейнг, Д. Скот, І. Фурманов, В. Хьюлса та ін.) цілий ряд проєктивних методик, які дозволяли вивчити підсвідомість дитини, а рівень прояву усвідомленої агресії у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку не вивчався досконало через ряд причин. По-перше, вжалось, що вони не усвідомлюють причини своєї агресивної поведінки, або усвідомлюють її недостатньо (Г. Бреслав, К. Бютнер, А.Запорожец). По-друге, на дитячу агресію великий вплив має поведінка дорослих (А.Адлер, А. Бандура, А.Болдуин, С. Завражец, А.Маслоу, Б. Скиннер, Л. Славина, Р. Уолтерс), яка і має досліджуватись та корегуватись. По-третє, велику увагу у логопедичній літературі було зосереджено на формуванні мовлення у дітей з тяжкими порушеннями мовлення як засобу регуляції їх негативної поведінки. Зокрема Е.Мастюкова, Є. Соботович та інші зазначали, що розвиток емоційно-вольової сфери дитини залежить від рівня недорозвитку у неї мовлення, але сама проблема агресії у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку спеціально вивчена не була. Усі ці дослідження дозволили нам визначитись із варіантом методики для вивчення усвідомленої агресії. Таким чином було сформовано, вербальний опитувальник, за допомогою якого ми визначали рівень усвідомленості молодшими школярами агресії як стану, який вони переживали та власної поведінки.

У процесі дослідження агресії у молодших школярів з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком, виникла можливість здійснити спостереження за їхньою поведінкою у процесі виконання завдань, у взаємодії з вчителями, з однолітками, з батьками, що приходили забирати їх зі школи (1-й клас). Таким чином на четвертому етапі нашого наукового експерименту результати спостереження нами були систематизовані і проаналізовані як моделі поведінки, які діти застосовують на практиці у процесі спілкування з оточуючими людьми.

Отже, за допомогою вибраних нами методик було виявлено особливості та рівень прояву агресії у дітей з нормальним мовленнєвим розвитком, ФНМ, ФФНМ та НЗНМ. Всього дослідженням було охоплено 215 учнів молодших

класів з нормальним психічним та фізичним розвитком, 106 – з порушеннями розвитку мовлення, з них: 48 – з ФНМ, 32 – з ФФНМ і 26 – з НЗНМ, що навчаються у загальноосвітніх школах міста Кам'янця-Подільського Хмельницької області.

Зокрема, у малюнках дітей, відображалася агресія як стан у всіх його внутрішніх проявах і переживаннях. За допомогою модифікованої методики нами було вивчено рівень та особливості внутрішнього моделювання поведінки дітьми. Результати опитування показали рівень усвідомлення внутрішніх переживань учнів, а спостереження дало нам інформацію про те, які моделі поведінки діти застосовують у життєвих ситуаціях.

Аналіз матеріалів дослідження доводить, що існують як спільні так і відмінні прояви агресії на рівні переживань дітей, моделей стилів поведінки, усвідомлення та форм дій, так і відмінні. Зокрема, контролюючу агресію як стан було виявлено у більшості досліджуваних нами учнів, як з нормальним так і з порушеним мовленням (ФНМ–97%; норма–95%; ФФНМ–91%, НЗНМ–88% дітей). Більшість з них, також, моделювало такий тип поведінки у своїй свідомості (ФНМ–100%; норма–96%; ФФНМ–95%, НЗНМ–94% дітей). Найменше, розуміли власний стан та поведінку школярі з ФФНМ (26%), дещо більше учні з НЗНМ (38%), ФНМ (45%), нормальним мовленням (48%). Використовували цей вид агресії у своїх діях більша частина учнів з НЗНМ (69%), трохи менше – молодші школярі з нормальним мовленням (56%) та з ФНМ (42%), і найменше – учні з ФФНМ (26%) (див. рис. 1).

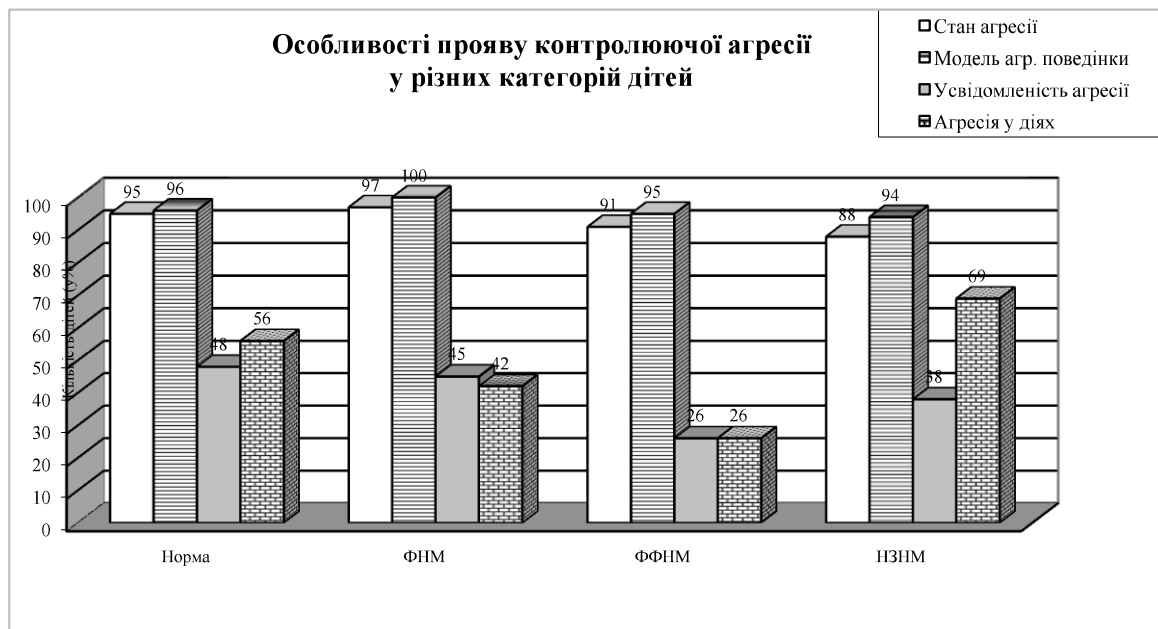

Рисунок 1. Особливості прояву контролюючої агресії у молодших школярів

Дослідження змагального підвиду агресії показало, що велика кількість дітей з нормальним мовленням (96%) та з ФНМ (91%) переживали цей стан, менше з них, моделювало такі типи поведінки у свідомості (з ФНМ –

81%; з нормою –92%). Більша частина школярів з нормою діяли відповідно уявним моделям (54%), але далеко не всі з них, усвідомлювали свій стан та дії (49%). Учні з ФНМ, навпаки, краще розуміли свій стан, але у ситуаціях використовували змагальну агресію менше. На відмінно від дітей з нормою та ФНМ у дітей з ФФНМ (83%) та НЗНМ (88%), змагальний стан спостерігався менше, більшість з них, моделювало таку поведінку у своїй свідомості (ФФНМ–95%; НЗНМ–94%), намагалися її усвідомити (ФФНМ–56%; НЗНМ–31%), але у житті моделі такої поведінки використовувались не завжди (див. рис. 2.).

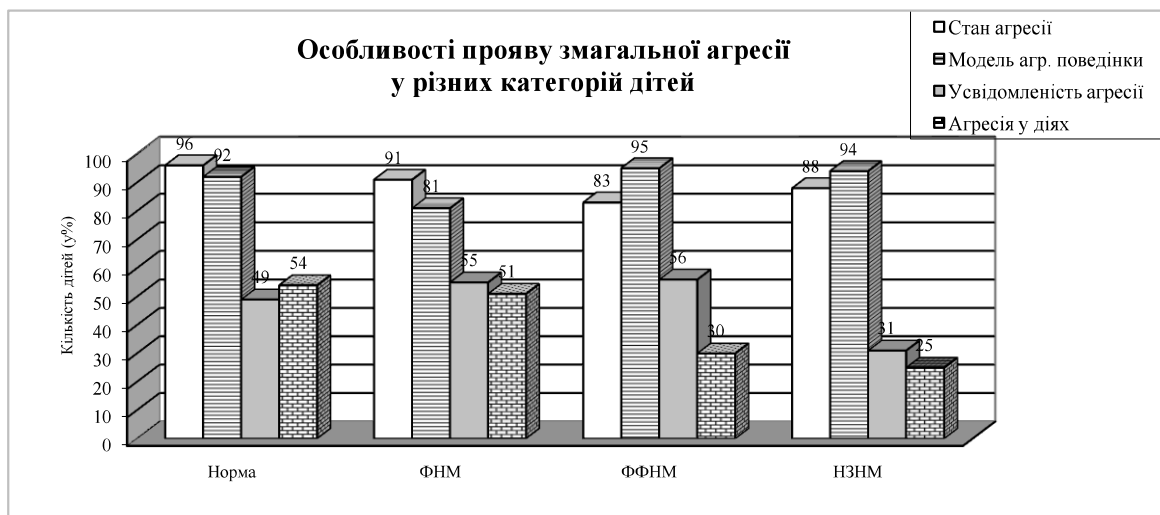

Рисунок 2. Особливості прояву змагальної агресії у молодших школярів

У процесі експерименту також, було виявлено, що не всі учні з НЗНМ (88%) переживали захисний стан агресії, але більшість з них (100%) моделювали такі типи поведінки у своїй свідомості. Велика кількість дітей усвідомлювали власний стан та поведінку (81%), і відповідно створених моделей, діяли у життєвих ситуаціях (64%) (див. рис. 3.).

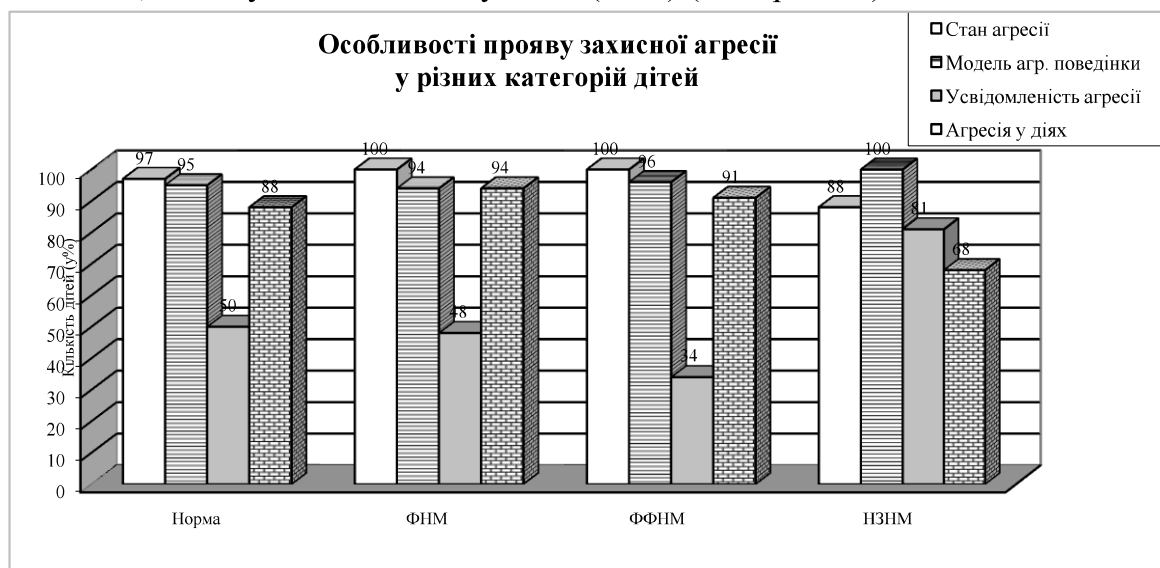

Рис. 3. Особливості прояву захисної агресії у молодших школярів

У великої кількості дітей з ФНМ (100%), ФФНМ(100%) та з нормальним мовленням (97%) спостерігався стан захисної агресії, трохи менше учнів (з ФФНМ–96%; з нормою–95%; з ФНМ–94%) моделювали такі типи поведінки у своїй свідомості. Великий відсоток молодших школярів з ФНМ (94%), з ФФНМ (91%) та з нормою (88%) поводити себе у ситуаціях відповідно створеним у своїй свідомості моделям але розуміли свій стан та поведінку менша їх частина (з нормою–50%; ФНМ–48%; з ФФНМ–34%).

Депресивний стан агресії, спостерігався приблизно у однаковій кількості молодших школярів (з ФНМ– 97%; з НЗНМ–94%; з нормою–92%; з ФФНМ–91%). 94% НЗНМ переживали даний стан і моделювали цей тип поведінки частіше ніж школярі з нормою (65%), з ФНМ (67%) та ФФНМ (70%). 52% дітей з нормою та 51% з ФНМ у напружених ситуаціях поводити себе відповідно створених моделей. І тільки 42% з нормальним мовленням та 45% з ФНМ усвідомлювали свої почуття та дії. Розуміли стан депресивної агресії та відповідну поведінку найбільше учнів з НЗНМ (81%), меншою мірою з ФФНМ (61%), і 43% учнів з ФФНМ та 44% з НЗНМ поводити себе у ситуаціях відповідно створених моделей (див. рис. 4).

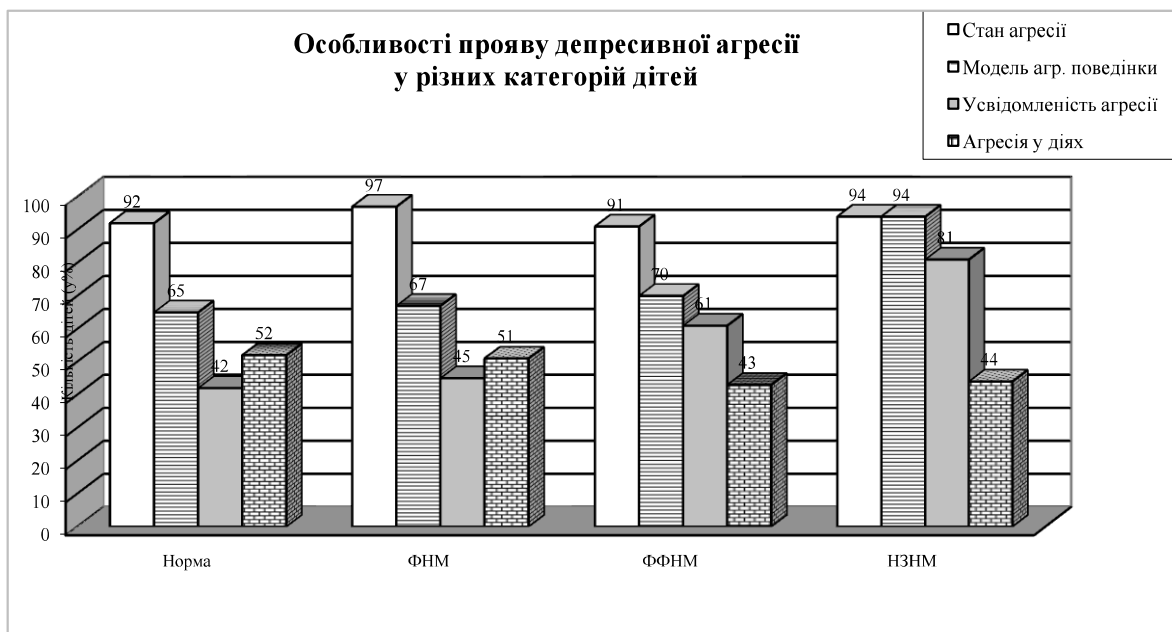

Рис. 4. Особливості прояву депресивної агресії у молодших школярів

Стан демонстративної агресії, було виявлено у більшості дітей з ФНМ (100%), з нормальним мовленням (97%) та ФФНМ (91%), і найменше при НЗНМ (75%). Моделювало такий тип поведінки велика кількість школярів з ФНМ (100%), НЗНМ (100%), менше – учні з нормою (95%) і найменше – ФФНМ (91%). Також, було визначено, що більшість дітей діяли за моделями відповідної агресії (НЗНМ–88%, ФНМ–90% ФФНМ–83%, норма–78%). Усвідомлювався такий стан і дії не всіма учнями (в нормі–59%; ФФНМ–52%; ФНМ–39%; НЗНМ–37%) (див. рис. 5.).

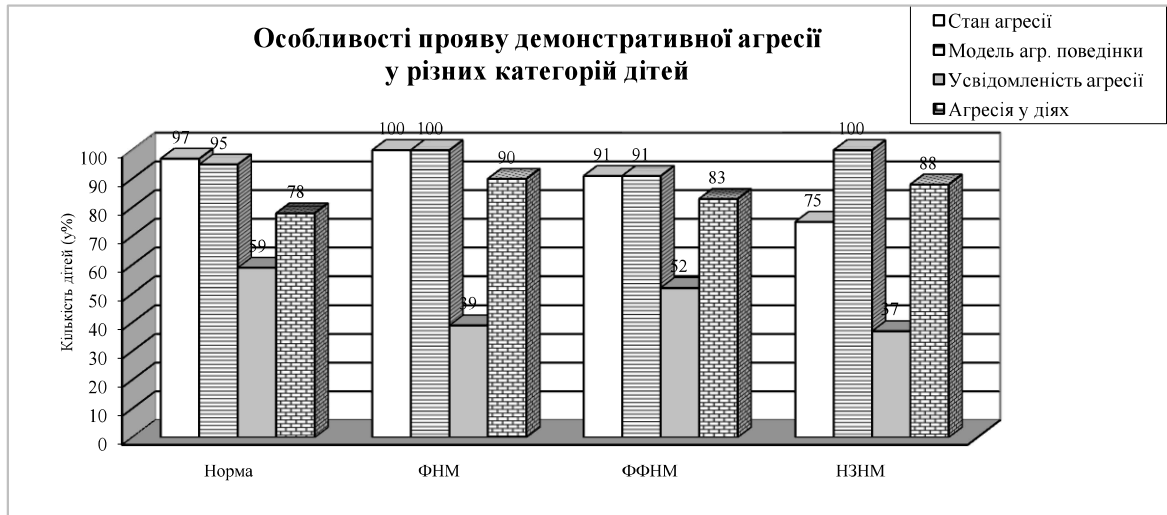

Рис. 5. Особливості прояву демонстративної агресії у молодших школярів

Стан фізичної агресії, спостерігався у більшості дітей з ФФНМ (93%), з ФНМ (91%), з НЗНМ (88%) та з нормою (82%). Моделювали такий тип поведінки велика кількість школярів з НЗНМ (94%), менше – з ФНМ (76%) та ФФНМ (74%), і найменше – учні з нормою (64%). У процесі дослідження було визначено, що більшість дітей діяли відповідно до модельованих ними у свідомості форм поведінки які вказували на фізичну агресію (НЗНМ–56%, ФНМ–52% ФФНМ–42%, норма–40%), і усвідомлювали такий стан і дії дуже відсоток учнів (НЗНМ–13%; норма–12%; ФНМ–6%; ФФНМ–4%) (див. рис. 6.).

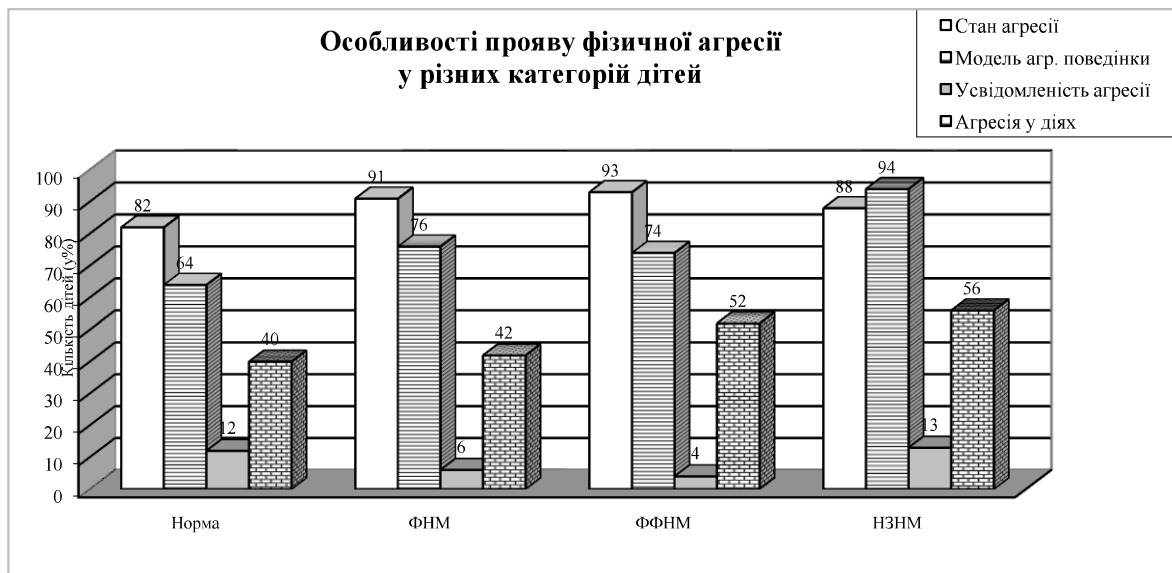

Рис. 6. Особливості прояву фізичної агресії у молодших школярів

Таким чином, нами було визначено, що великий відсоток досліджуваних дітей (в середньому 94%) переживали стан контролюючої агресії. Більшість, з них (в середньому 96%), уявляли ці моделі поведінки, менше (в середньому 44%) усвідомлювали, і використовували у житті (в середньому 52%). Зокрема, найменше, цей стан і моделі поведінки розуміли учні з ФФНМ. Найбільше використовували на практиці – діти з

НЗНМ та з нормальним мовленням. Краще усвідомлювали такий стан та поведінку але не використовували у ситуаціях – з учні ФНМ.

Стан змагальної агресії був притаманний більшості досліджуваних дітей (в середньому 93%). 90% (в середньому) уявляли ці моделі поведінки, менше (в середньому 49%) усвідомлювали, і використовували у житті (в середньому 49%). У процесі експерименту було визначено, що велика кількість дітей з нормальним мовленням та з ФНМ переживали даний стан, і менша – моделювала таку поведінку у своїй свідомості. А учні з ФФНМ та НЗНМ навпаки, у більшості уявляли моделі змагальної поведінки, ніж переживали цей стан. Також було виявлено, що не всі діти як з нормою так і з ПМР розуміли свій внутрішній стан та поведінку з даною агресією. І менше з них, особливо з вадами мовлення, могли реалізовувати свої можливості. Найбільше активні дії у різних сферах діяльності були притаманні школярам з нормальним мовленням, але як показує дослідження не всі з них, усвідомлювали свій стан та поведінку.

Стан захисної агресії спостерігався у великого відсотка школярів (в середньому 97%). У своїй свідомості моделювали такий тип поведінки (в середньому 95%), але усвідомлювали власні переживання та уявні моделі далеко не всі учні (в середньому 50%), і значна їх кількість (в середньому 88%), у напружених для них ситуаціях діяла відповідно створеним моделям. Зокрема, стан, моделювання та використання цих типів поведінки притаманний переважній більшості дітей з нормою, ФНМ та ФФНМ. При цьому, лише половина з них, усвідомлювали даний тип агресії.

Приблизно однаковий відсоток (81%) дітей з НЗНМ переживали захисну агресію як стан і достатньо розуміли її. При тому, що цей тип поведінки моделювали у своїй свідомості усі досліджувані учні то використовували на практиці набагато менше (67%).

Стан депресивної агресії відчували в середньому 93% школярів, але моделювали таку поведінку не всі з них (в середньому 67%). Меншість учнів (в середньому 47%), розуміли свої внутрішні переживання та дії, і поводити себе відповідно створеним моделям (в середньому 50%). Також було помічено, що чим складніший у дітей мовленнєвий дефект, тим частіше вони моделювали типи такої поведінки.

Стан демонстративної агресії, було виявлено у великого відсотка молодших школярів (в середньому 95%), які не тільки переживали його але й моделювали відповідні типи поведінки у своїй свідомості (в середньому 95%). Далеко не всі з них (в середньому 54%) достатньо усвідомлювали власні почуття та дії, але більшість учнів (в середньому 81%), поводити себе у життєвих ситуаціях згідно створеним моделям поведінки. Таким чином, розуміли стан демонстративної агресії далеко не всі учні: 55% (в середньому) з нормальним психофізичним розвитком та з ФФНМ, а також 38% (в середньому) дітей з ФНМ і з НЗНМ. Отже, можна вважати, що у переважній більшості дітям з такими порушеннями мовлення як ФНМ і НЗНМ демонстративна форма агресії не притаманна. У дітей з ФНМ це може бути обумовлене підвищеним рівнем критичності, а дітям з НЗНМ низьким рівнем самооцінки.

Стан фізичної агресії спостерігався у 84% (в середньому) дітей, але моделювали такі типи поведінки не всі (в середньому 69%). Набагато менше школярів (в середньому 16%) усвідомлювали дані почуття, і велика їх кількість (в середньому 43%), діяла у конфліктних ситуаціях згідно створеним моделям. Отже, чим складніше мовленнєве порушення тим більший відсоток дітей моделювали і застосовували на практиці ті форми поведінки, які вказували на фізичний рівень агресії (в нормі моделювало – 64%, а застосовувало на практиці – 40%; при ФНМ моделювало – 76%, а застосовувало на практиці – 42%; при ФНМ моделювало – 74%, а застосовувало на практиці – 52%, при НЗНМ моделювало – 94%, а застосовувало на практиці – 56%. В середньому, лише 5% дітей з ФНМ і ФФНМ та 13% учнів з нормальним мовленням та НЗНМ усвідомлювали цей стан агресії і свої дії.

Отже, аналіз результатів дослідження показав, що контролююча агресія у молодших школярів не має яскравих закономірностей, які би вказували на залежність її від рівня розвитку мовлення дітей.

Показники змагальної агресії вказували на те, що чим складніше порушення мовлення, тим менше учні використовують у життєвих ситуаціях такі типи поведінки. Також, було визначено, що при НЗНМ, особливо малий відсоток дітей, які достатньо усвідомлюють стан даної агресії.

На основі аналізу експериментальних даних захисної агресії можна припустити, що учні з НЗНМ у колективі однолітків являються приводом для насмішок. Такий стан вони не тільки важко переживають, але й достатньо усвідомлюють, а ле при цьому невелика кількість дітей вибирають цю модель поведінки. Більшість з них обирають тип поведінки, яка вказує на фізичний підвид агресії. В цілому, моделювання поведінки з фізичною агресією та використання таких дій у життєвих ситуаціях, залежало від складності мовленнєвих порушень. Чим глибше мовленнєве порушення, тим більше учні моделювали таку поведінку, та використовували її у критичних ситуаціях. Також, було визначено, що більша частина (в середньому 91%) досліджуваних дітей не розуміла і не усвідомлювала цей стан та та власні дії у критичних ситуаціях.

Аналіз матеріалів дослідження показав, що моделювання та усвідомлення депресивного типу агресії також залежало від рівня недорозвиненості мовлення. Чим глибший мовленнєвий дефект, тим частіше даний стан виводився учнями на усвідомлення, частіше він ставав предметом розумів і починав краще усвідомлюватися і моделюватися у свідомості дитини.

Значна кількість дітей з нормальним психічним та фізичним розвитком, з ФНМ, ФФНМ та ЗНМ стан демонстративної агресії розуміли недостатньо, але на практиці цю модель поведінки використовували більшість з них. Очевидно такий підвид агресії являється популярним серед школярів даного віку і позитивно ними оцінюється. Аналіз результатів дослідження також показує, що дітям з НЗНМ, у більшості, цей підвид агресії не притаманний. На практиці вони старалися залишати в тіні, хоча ситуативно могли використовувати дану модель поведінки.

Список використаних джерел

1. Дефектологічний словник: навчальний посібник / За ред. В.І. Бондаря, В.М. Синьова. – К.: "МП Леся", 2011. – 528с.
2. Практическая психология в тестах, или Как научиться понимать себя и других/ Р. Римская, С. Римский.-М.: АСТ-ПРЕСС, 1999. – 376-с.
3. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие.- Самара: Издательский Дом "БАХРАХ-М", 2001. – 672 с.
4. Романов А.А. Игротерапия как преодолеть агрессивность у детей, диагностические и коррекционные методики. -М.: Шк. Пресса, 2003. - 48 с.
5. Фурманов И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция. – Минск.: Ильин В.П., 1996. – 199 с.

The article presents the results of the formation of different types of aggression in primary school children with normal and impaired speech development, especially modeling them in the minds of types of behavior, awareness of their own emotions and their behavior in everyday situations.

Keywords: state aggression, behavior pattern, type of aggression, aggression subspecies.

Отримано 12.11.2012

УДК 376-056.264:81-028.31

Н.С. Гаврилова

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МОВЛЕННЄВИХ ХАРАКТЕРИСТИК ДЛЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ТА МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ВАДАМИ МОВЛЕННЯ

У статті подано аналіз психолого-педагогічної класифікації порушень мовлення та рекомендації щодо постановки діагнозу за її допомогою, опис напрямків для написання мовленнєвої характеристики на дитину дошкільного та молодшого шкільного віку.

Ключові слова: психолого-педагогічна класифікація, дошкільний вік, молодший шкільний вік, мовленнєва характеристика, причини виникнення порушень мовлення.

В статті представлено аналіз психолого-педагогічної класифікації порушень мовлення, рекомендації по постановке речевых диагнозов с её помощью, описание направлений для написания речевой характеристики на ребёнка дошкольного и младшего школьного возраста.

Ключевые слова: психолого-педагогическая классификация, дошкольный возраст, младший школьный возраст, речевая характеристика, причины речевых нарушений.